

VARIATIES IN DE HERKOMSTPATRONEN VAN NIEUWE BURGERS IN NEDERLANDSE STEDEN OMSTREEKS HET MIDDEN VAN DE ZEVENTIENDE EEUW¹

Local variations in the origins of migrants in Dutch cities around the middle of the seventeenth century

In a number of surveys the broad outline of the migration history of the Early Modern Netherlands is adequately summarized. However, much less is known about local variations in the origins of migrants in Dutch cities since comparative research in this field is scarce. In this paper data on the origins of new citizens in thirteen selected Dutch cities have been studied and it has been established that the areas in which early modern Dutch cities recruited migrants varied widely. Among the many factors involved (1) distance, (2) population size, (3) economic function, and (4) relative location go a long way in explaining the observed local variations in the interaction between places of origin and destination of migrants.

Historici hebben veel tijd en energie gestoken in hun pogingen andere sociale wetenschappers er van te overtuigen dat geografische mobiliteit geen recent verschijnsel is.² De lang verkondigde opvatting dat migratie nauw verbonden

---

1. Ik dank M. Hartevelt en L. Schledorn voor hun inspanningen bij het verzamelen van het basismateriaal, H. Nijboer voor zijn bijdrage aan het toegankelijk maken van de vele duizenden plaatsnamen die in de burgerboeken worden vermeld en P. Mekenkamp van de afdeling Geodesie aan de Universiteit Utrecht voor het beschikbaar stellen van een rekenmodel waarmee de afstanden tussen herkomstplaatsen en bestemmingen konden worden vastgesteld. Verder ben ik dank verschuldigd aan L. Lucassen, L. Noordegraaf, M. Schrover, de redactie van dit tijdschrift en twee anonieme referenten voor hun commentaar op eerdere versies van deze bijdrage.

2. De studies van Steve Hochstadt, 'Migration in Preindustrial Germany', *Central European History* 16 (1983) 195-224, Leslie Page Moch, *Moving Europeans. Migration in Western Europe since 1650* (Bloomington 1992) en Colin G. Pooley en Jean Turnbull, *Migration and mobility in Britain since the eighteenth century* (Londen 1998) staan expliciet in deze traditie.

is met de grootschalige veranderingsprocessen in de negentiende en twintigste eeuw – industriële groei, urbanisatie, transportrevolutie en snelle toename van de omvang en kwaliteit van informatiestromen – is inderdaad onhoudbaar gebleken.³ Al lang voor die tijd was migratie een ervaring waar zeer velen direct of indirect mee te maken kregen. Tevens is duidelijk dat Nederland ten tijde van de Republiek een belangrijke bestemming was voor migranten uit de omliggende landen en uit verder verwijderde streken. Met het verschijnen van een aantal overzichtstudies is die migratiegeschiedenis van Nederland in grote lijnen in kaart gebracht.⁴ Toch is er nog betrekkelijk weinig zicht op lokale variaties in de herkomstpatronen van migranten in Nederlandse steden. Weliswaar zijn er voor een aantal steden studies beschikbaar over migratie en migranten in de vroegmoderne periode, maar tot een systematische bestudering en verklaring van de omvang en locatie van herkomstgebieden is het tot op heden niet gekomen. Mede daardoor wordt het beeld gedomineerd door enkele goed bestudeerde steden, in het bijzonder Amsterdam en Leiden. In deze studie wil ik recht doen aan de grote mate van variatie die bestond en daarmee een aanzet geven tot een meer comparatieve aanpak van onderzoek naar immigratie in Nederlandse steden in de vroegmoderne tijd. In het kader daarvan is tevens een typologie van vestigingsplaatsen opgesteld.

In het onderstaande zal duidelijk worden dat vier factoren van grote invloed zijn op de omvang en locatie van rekruteringsgebieden: afstand, bevolkingsomvang, economische functie en de ligging van de vestigingsplaats ten opzichte van andere gebieden.⁵ Daar dient overigens direct aan te worden toegevoegd dat migratie uitsluitend tot stand komt wanneer voldaan is aan de randvoorwaarde van complementariteit. De economische, politieke, religieuze of sociale context in de potentiële vestigingsplaats moet in de perceptie van aanstaande migranten in positieve zin afwijken van de situatie in de huidige woonplaats.⁶ Ik maak in dit onderzoek gebruik van gegevens over de migratie

---

3. Deze zogenaamde moderniseringsthese heeft grote bekendheid gekregen door het werk van Zelinsky. Zie vooral W. Zelinsky, 'The hypothesis of the mobility transition', *Geographical Review* 61 (1971) 219-249.

4. Zie bijvoorbeeld Jan Lucassen en Rinus Penninx, *Nieuwkomers, nakomelingen, Nederlanders. Immigranten in Nederland 1550-1993* (Amsterdam 1994); Jan Lucassen, 'Labour and early modern economic development', in: Karel Davids en Jan Lucassen (eds.), *A Miracle mirrored. The Dutch Republic in European perspective* (Cambridge 1995) 367-409 en Jan Lucassen, *Immigranten in Holland 1600-1800. Een kwantitatieve benadering*, CGM-working paper, 3 (Amsterdam 2002).

5. Zie tevens Clé Lesger, 'Informatiestromen en de herkomstgebieden van migranten in de Nederlanden in de vroegmoderne tijd', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 3 (2006) 1, 3-23.

6. Het is vooral Ullman die gewezen heeft op het belang van complementariteit: E.L. Ullman, 'The role of transportation and the basis for interaction', in: W.L. Thomas jr. (ed.), *Man's role in changing the face of the earth* (Chicago 1956) 862-880.

van aankomende burgers naar dertien Nederlandse steden in de jaren 1641-1650.⁷ Van deze steden liggen er vier (Amsterdam, Oudewater, Gouda en Delft) in Holland en twee in Zeeland (Veere en Goes). Het noorden van het land is vertegenwoordigd met Franeker en Sneek en het oosten met vier steden: Harderwijk, Deventer, Arnhem en Nijmegen. Uit Zuid-Nederland is Breda opgenomen.⁸

De burgerboeken, die het basismateriaal voor deze studie leveren, kennen een aantal beperkingen. De belangrijkste is uiteraard dat ze uitsluitend informatie bevatten over de herkomst van personen die bereid en in staat waren het burgerschap te kopen. Dat was lang niet iedereen en vooral de lagere sociale klassen zijn in de burgerboeken ondervertegenwoordigd. De grote aantallen migranten die slechts tijdelijk in de stad verbleven, ontbreken vrijwel volledig en dat geldt ook voor vrouwen. Bovendien waren steden selectief met het verkopen van burgerrechten aan nieuwkomers. In dit onderzoek zijn bijvoorbeeld geen joden aangetroffen, die zich wel degelijk in Nederlandse steden vestigden, en in een aantal Oost-Nederlandse steden waren katholieken uitgesloten van het burgerschap.⁹

De vraag in welke mate het selectieve karakter van de bron de uitkomsten van dit onderzoek beïnvloedt, laat zich niet eenvoudig beantwoorden en varieert bovendien van stad tot stad. Op grond van onderzoek in de Amsterdamse ondertrouwregisters weten we dat de burgerboeken van die stad in het

7. Wanneer de onderzoeksperiode van tien jaar onvoldoende *cases* bleek op te leveren, is informatie verzameld over een periode die zich uitstrekte tot maximaal de jaren 1636-1655.

8. Ik ben uiteraard niet de eerste die zich met de herkomst van nieuwe burgers in deze jaren bezighoudt. In de eerste helft van de vorige eeuw heeft Posthumus in zijn *Leidsche Lakenindustrie* al informatie opgenomen over de herkomst van nieuwe burgers in Leiden in de zeventiende eeuw. Meer recentelijk hebben Holthuis en Rommes cijfers gepresenteerd over de inwijking van nieuwe burgers in respectievelijk Deventer en Utrecht in dezelfde periode. Zie N.W. Posthumus, *De geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie. II. De nieuwe tijd (zestiende tot achttiende eeuw) De lakenindustrie en verwante industrieën* (Den Haag 1939), hfst. VII; Paul Holthuis, *Frontierstad bij het scheiden van de markt. Deventer: militair, demografisch, economisch; 1578-1648* (Houten en Deventer 1993), § 5,6 en Ronald Rommes, *Oost, west, Utrecht best? Driehonderd jaar migratie en migranten in de stad Utrecht (begin 16e-begin 19e eeuw)*, Amsterdamse Historische Reeks, kleine serie, 38 (Amsterdam 1998), hoofdstuk 4.

9. Een bondige inleiding op burgerschap en burgerij bij Erika Kuijpers en Maarten Prak, 'Burger, ingezetene, vreemdeling: burgerschap in Amsterdam in de 17e en 18e eeuw', in: Joost Kloek en Karin Tilmans (eds.), *Burger* (Amsterdam 2002) 113-132. Over de uitsluiting van katholieken in Deventer, Arnhem en Nijmegen: Rommes, *Oost, west, Utrecht best?*, 41. Zie voor burgerboeken als bron in historisch migratieonderzoek tevens Rainer Christoph Schwinges, 'Neubürger und Bürgerbücher im Reich des späten Mittelalters: Eine Einführung über die Quellen', in: Rainer Christoph Schwinges (ed.), *Neubürger im späten Mittelalter. Migration und Austausch in der Städtelandschaft des alten Reiches (1250-1550)*, Zeitschrift für Historische Forschung, Beiheft 30 (Berlijn 2002) 17-50 en de bijdrage van Boone en Stabel in dezelfde bundel.

tweede kwart van de zeventiende eeuw relatief weinig migranten bevatten uit Scandinavië en het Oostzeegebied en dat migranten uit de Republiek en de Zuidelijke Nederlanden oververtegenwoordigd zijn.¹⁰ Ook in Leiden in de jaren 1640-1650 ligt het aandeel van migranten uit de Republiek in de burgerboeken hoger dan in de registers van ondertrouw en hetzelfde geldt voor Utrecht in de periode 1606-1630.¹¹ Overigens suggereert onderzoek van Van de Pol juist dat de ondertrouwregisters van Amsterdam de omvang van (tijdelijke) migratie vanuit nabijgelegen gebieden als Holland, Utrecht en Zeeland sterk onderschatten.¹² Ook die bron kent dus zijn beperkingen. Voor dit onderzoek is het van belang te constateren dat het relatieve gewicht van een aantal herkomstgebieden weliswaar varieert, maar dat beide bronnen wel dezelfde gebieden noemen en globaal ook in dezelfde volgorde van betekenis: voor Leiden bedraagt Spearman's rangcorrelatiecoëfficiënt 0,91 en voor Utrecht zelfs 0,96.¹³ Al met al wil ik dan ook staande houden dat de burgerboeken een geschikte bron zijn waar het gaat om het reconstrueren van de lokale variaties in herkomstpatronen en het evalueren van enkele van de algemene factoren die aan die variaties ten grondslag liggen.

Afstand

In ruimtelijke zin is migratie niets anders dan het overbruggen van afstand. Wanneer de reiskosten en het inkomensverlies tijdens de reis door de migrant zelf worden gedragen – en dat is meestal het geval – zal de aantrekkelijkheid van een bestemming minder groot worden bij het toenemen van de afstand. Hoge kosten voor het overbruggen van de afstand doen immers een aanslag op de beschikbare spaargelden of nopen de migrant tot het aangaan van leningen. Naast deze materiële kosten nemen doorgaans ook de mentale kosten toe bij

---

10. Erika Kuijpers, *Migrantenstad. Immigratie en sociale verhoudingen in 17e-eeuws Amsterdam* (Hilversum 2005) 130.

11. Leo Lucassen en Boudien de Vries, 'Leiden als middelpunt van een Westeupees textiel-migratiesysteem, 1586-1650', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 22 (1996) 138-167, 166, tabel 9 en Rommes, *Oost, west, Utrecht best?*, 79, tabel 20.

12. Lotte C. van de Pol, 'The lure of the big city. Female migration to Amsterdam', in: Els Kloek, Nicole Teeuwen en Marijke Huisman (eds.), *Women of the Golden Age. An international debat on women in seventeenth-century Holland, England and Italy* (Hilversum 1994) 73-81, 77.

13. De coëfficiënten kunnen variëren van -1 bij een perfect tegengestelde rangordening tot +1 bij een perfect overeenkomende ordening. Vanaf een waarde van 0,7 mag gesproken worden van een verband in de statistische zin van het woord. Als bronnen heb ik de tabellen in eerder genoemde studies van Rommes en van Lucassen en De Vries gebruikt. Bij de laatste bleek het in verband met een zetfout noodzakelijk terug te gaan naar de oorspronkelijke tabel van Posthumus met gegevens over de herkomst van nieuwe burgers in Leiden.

het groter worden van de geografische afstand tussen woonplaats en potentiële vestigingsplaats. De sociale, culturele en fysische 'omgeving' in een ver buitenland is doorgaans immers vreemder dan die in nabijgelegen gebieden en de mentale kosten van aanpassing en gewenning zijn er hoger. Het gevolg is dat plaatsen in nabijgelegen gebieden gaan functioneren als *intervening opportunities*: locaties die zich door hun mentale en geografische nabijheid als het ware positioneren tussen de herkomstplaats en een potentiële vestigingsplaats.¹⁴

Geografische afstand heeft tevens een negatieve invloed op de hoeveelheid en kwaliteit van de beschikbare informatie. Informatie is van cruciaal belang in het besluitvormingsproces dat aan iedere migratiebeweging ten grondslag ligt. In laatste instantie komt migratie immers tot stand door de subjectieve afweging van de (huidige en toekomstige) aantrekkelijkheid van de woonplaats en die van potentiële vestigingsplaatsen. Wolpert heeft in dit verband het concept '*place utility*' geïntroduceerd: een subjectieve evaluatie van het 'nut' van een bepaalde locatie.¹⁵ Migratie is immers alleen de moeite waard wanneer in de nieuwe woonplaats zaken beschikbaar zijn die in de plaats van vertrek ontbreken. Door *place utilities* toe te kennen aan de woonplaats en aan mogelijke bestemmingen creëren potentiële migranten een subjectieve voorstelling – een *mental map* – van het gebied waarbinnen de verandering van woonplaats tot stand kan komen. Dit gebied wordt door Wolpert aangeduid als de *action space*.¹⁶ De omvang van de subjectieve *action space* en ook de mate waarin deze overeenkomt met de werkelijkheid, is sterk afhankelijk van de ervaring en van de informatie die de potentiële migrant tot zijn of haar beschikking heeft. Ervaringen spelen vooral een rol bij het vaststellen van de utiliteit van de huidige woonplaats en van nabijgelegen plaatsen. De potentiële migrant kan daarbij immers terugvallen op persoonlijke ervaringen en zich op grond daarvan een voorstelling maken van zijn of haar toekomst in deze plaatsen. De utiliteit van andere plaatsen is doorgaans niet gebaseerd op persoonlijke ervaringen en de omvang en kwaliteit van de beschikbare informatie zijn

---

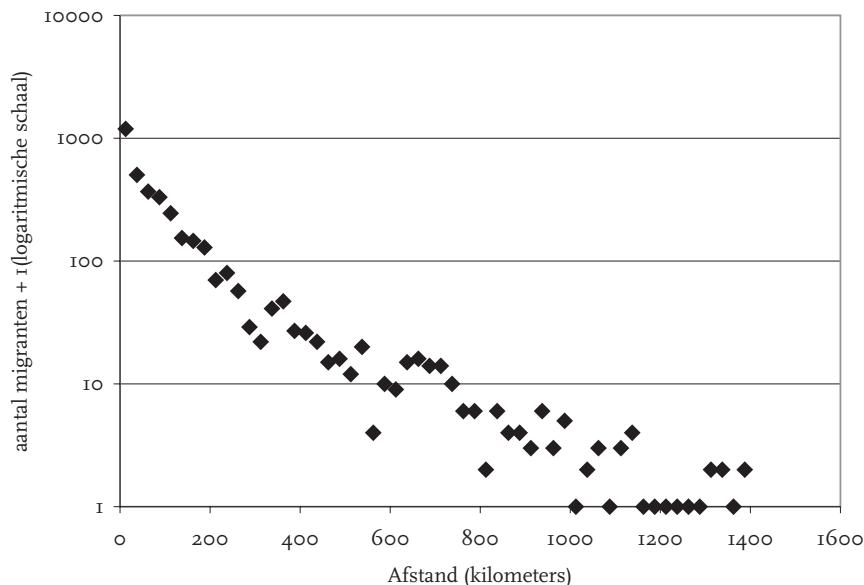
14. Het valt te verdedigen dat het bestaan van deze *intervening opportunities* de meest fundamentele verklaring is voor het verschijnsel dat het aantal migranten afneemt met het toenemen van de afstand: Robert E. Norris, 'Migration as spatial interaction', *Journal of Geography* 71 (1972) 294-301, 301. Ook het voorkomen van staps- en etappewijze migratie is terug te voeren op de *intervening opportunities*. Vergelijk H. ter Heide, *Binnenlandse migratie in Nederland* (Den Haag 1965) 95-103.

15. Julian Wolpert, 'Behavioral aspects of the decision to migrate', *Papers and Proceedings of the Regional Science Association* 15 (1965) 159-169. De door Ullman benadrukte eis van complementariteit tussen woonplaats en potentiële vestigingsplaats speelt hier een grote rol.

16. Wolpert ziet *action space* als 'a spatial parameter in the mover-stayer decision' en derhalve omvat de *action space* van een individu 'not only his present position but a finite number of alternative sites which are made conspicuous to him through a combination of his search effort and the transmission of communications'. Ibidem, 165.

derhalve van grote invloed op de subjectieve *action space* en de keuzes van de migrant.¹⁷

FIGUUR 1 Door burgers afgelegde afstanden naar Nederlandse steden, 1641-1650

Op grond van het voorgaande mogen we veronderstellen dat het aantal migranten in Nederlandse steden zal afnemen met het toenemen van de afstand tussen herkomstplaats en bestemming. In figuur 1 is informatie bijeen gebracht over de migratietrajecten van 3662 personen die zich in de jaren 1641-1650 als burger hebben laten registreren in de dertien Nederlandse steden die in dit onderzoek centraal staan en van wie tevens de geboorteplaats bekend is. Voor iedere migrant is de afstand berekend (hemelsbreed) tussen die geboorteplaats en de plaats van vestiging en registratie in het burgerboek.¹⁸ Met één oogopslag laat zich uit de grafiek aflezen dat er omstreeks het midden van de zeventiende eeuw bij de migratie naar Nederlandse steden inderdaad sprake was van een inverse relatie tussen het aantal migranten en de afgelegde afstand. Van de 3662 personen die in het onderzoek zijn betrokken, legde bijna eenderde (1191 migranten) een afstand af van minder dan 25 kilometer; 502 migranten overbruggden een afstand van 25 tot 50 kilometer en 367 mi-

17. Ibidem, 162. Het zal duidelijk zijn dat de subjectieve *action space* iedere keer wanneer nieuwe informatie beschikbaar komt, wordt bijgesteld.

18. De gegevens van twee personen die een afstand van meer dan 1400 kilometer aflegden zijn niet in de grafiek opgenomen. Voor de overzichtelijkheid zijn de overige afstanden samengevoegd in clusters van 25 kilometer. In verband met het gebruik van een logaritmische schaal is het aantal waarnemingen in elk cluster verhoogd met één.

granten kwamen uit de zone van 50 tot 75 kilometer rond de vestigingsplaats. Met het toenemen van de afstand daalt het aantal migranten in rap tempo en afstanden van 500 kilometer of meer worden maar door enkelen afgelegd.

Bij deze globale conclusie kunnen we het uiteraard niet laten. In tabel 1 heb ik de informatie anders gegroepeerd en tevens een onderscheid gemaakt naar plaats van vestiging. Voor een correcte interpretatie van de gegevens in de tabel is het noodzakelijk er op te wijzen dat de gehanteerde afstandscategorieën van ongelijke lengte zijn. Bovendien stijgt het potentiële aantal immigranten scherp met het toenemen van de afstand. Zoals in de onderste regel van de tabel valt af te lezen wordt het oppervlak van de zones immers snel groter. Zo kwam 26,6 procent van de immigranten in Gouda uit een gebied met straal van 10 kilometer en een indicatief oppervlak van slechts 314 vierkante kilometer. De 18,7 procent van de migranten uit de ring van 100 tot 250 kilometer kwam daarentegen uit een gebied met een indicatief oppervlak van niet minder dan 165.000 vierkante kilometer. Het is daarmee 525 maal zo groot als de zone van 10 kilometer rond de vestigingsplaats.

TABEL 1 Door burgers afgelegde afstanden naar Nederlandse steden (in procenten), 1641-1650

	Afstanden in kilometers*							totaal	N	Bevolking
	0-<10	10-<25	25-<50	50-<100	100-<250	250-<500	>=500			
GROOT										
Amsterdam	1,0	9,0	9,2	19,2	38,3	15,6	7,7	100	943	219000
Delft	8,5	26,1	11,2	15,4	23,9	10,1	4,8	100	188	25000
Gouda	26,6	26,6	16,4	6,1	18,7	3,7	1,9	100	214	15000
MIDDEN										
Nijmegen	2,8	18,0	14,6	29,7	26,6	4,4	3,8	100	316	9000
Breda	2,3	12,8	24,5	24,8	24,2	8,1	3,4	100	298	8000
Deventer	12,1	17,1	26,8	25,1	14,3	2,7	1,9	100	414	6700
Arnhem	5,2	16,7	14,6	34,4	19,8	3,1	6,3	100	96	6500
KLEIN										
Sneek	34,0	36,5	6,4	5,6	10,5	5,6	1,3	100	373	4300
Franeker	41,4	31,2	9,7	6,5	6,5	4,3	0,5	100	186	3500
Harderwijk	4,7	24,7	24,7	20,0	15,3	8,2	2,4	100	85	3000
Veere	10,0	19,5	8,2	23,6	18,2	8,2	12,3	100	220	3000
Oudewater	50,3	14,2	11,6	9,7	7,1	5,8	1,3	100	155	2700
Goes	17,2	27,0	9,2	29,9	13,2	1,7	1,7	100	174	2500
oppervlakte*	314	1649	5890	23562	164934	589049	>589049			

Bron: Burgerboeken en zie voor de bevolkingcijfers in 1670 Piet Lourens en Jan Lucassen, *Inwonertallen van Nederlandse steden ca.1300-1800* (Amsterdam 1997).

* Alle afstanden zijn gemeten in vogelvlucht. Bij het berekenen van de oppervlakte is geen rekening gehouden met reliëf in het landschap, noch met de aanwezigheid van zeeën en waterlopen. Het betreft derhalve een globale indicatie van het oppervlak van de zones uitgedrukt in vierkante kilometers.

Met deze toelichting in het achterhoofd zal het zonder meer duidelijk zijn dat de *pull* op potentiële migranten scherp afneemt met het toenemen van de afstand. Dat valt duidelijk te zien in de kolommen met afstanden vanaf 250 kilometer. Hoewel het oppervlak van deze zone, en daarmee het aantal potentiële migranten, zeer groot is, kwam maar een minderheid van de nieuwe burgers van zo ver. In het geval van Goes ging het om niet meer dan 3,4 procent van alle 'vreemde' burgers en ook Franeker, Deventer, Gouda, Sneek en Oude-water trokken slechts weinig burgers uit deze zone. De invloed van *intervening opportunities* laat zich bij dergelijke afstanden krachtig voelen. Uit de tabel wordt echter tevens duidelijk dat het percentage langeafstandsmigranten hoger was in Nijmegen, Breda, Harderwijk en Delft en opvallend hoog in Veere en Amsterdam, waar respectievelijk 21 en 23 procent van de nieuwe burgers een afstand van 250 kilometer of meer aflegde. De gegevens in de tabel bevestigen dus niet alleen de inverse relatie tussen afstand en omvang van de migratie, ze maken ook duidelijk dat er tussen de steden grote verschillen bestonden in de spreiding van migranten over de verschillende afstandzones. De factor afstand werkte blijkbaar niet overal op dezelfde wijze door. Laten we daarom nu ook de tweede en derde factor – bevolkingsomvang en economische functie – in de beschouwing betrekken.

Bevolkingsomvang en economische functie

In migratieonderzoek wordt vaak gesteld dat de aantrekkelijkheid van een potentiële vestigingsplaats toeneemt met het inwonertal. Dat is geen gevolg van de bevolkingsomvang per se, maar van het feit dat in grote steden de omvang en diversiteit van de arbeidsmarkt, woningmarkt en huwelijksmarkt migranten de beste mogelijkheden biedt tot het vinden van respectievelijk een baan, woning en partner.¹⁹ In Engelstalige literatuur hanteert men voor dit geheel van mogelijkheden dat een plaats biedt de term *opportunity structure*; in het Nederlands wel vertaald met gelegenheidsstructuur.²⁰

Daarnaast is er een directe relatie tussen de bevolkingsomvang van centra en de beschikbaarheid van informatie. Doorgaans stijgt de omvang, diversiteit en kwaliteit van de informatie met het toenemen van de bevolkingsomvang.²¹ Een grote groep mensen onderhoudt nu eenmaal meer contacten met meer verschillende plaatsen dan een kleine groep mensen en daardoor komt in

---

19. R. Paul Shaw, *Migration theory and fact. A review and bibliography of current literature* (Philadelphia 1975) 47.

20. Zie voor de term *opportunity structure* Ewa Morawska, *Insecure prosperity. Small-town Jews in industrial America, 1890-1940* (Princeton N.J. 1996).

21. Zie voor het onderstaande Allan R. Pred, *Urban growth and the circulation of information: the United States system of cities 1790-1840* (Cambridge Mass. 1973) 227-238.

grote plaatsen meer, en meer gevarieerde, informatie beschikbaar dan in kleine. Bovendien beschikt de bevolking in grote plaatsen over veel meer indirecte informatie, dat wil zeggen informatie uit en over plaatsen waar geen rechtstreekse contacten mee bestaan. Dat is een gevolg van het feit dat grote plaatsen door de omvang en variëteit van de activiteiten (economisch, cultureel, politiek) die er plaatsvinden in contact staan met relatief veel andere grote plaatsen en de informatie die daar beschikbaar is, aftappen. Op dezelfde wijze, maar dan in omgekeerde richting, kent informatie over de situatie in grote steden een veel grotere geografische verspreiding dan informatie over kleinere en kleine centra.

Het voorgaande impliceert dat de grootste centra de sterkste *pull* zullen vertonen en derhalve in staat zijn migranten over veel grotere afstanden aan te trekken dan centra met een geringe bevolkingsomvang. Om die hypothese te onderzoeken zijn de vestigingsplaatsen in tabel 1 gegroepeerd in drie grootteklassen. Wanneer we het rekruteringspatroon van de grootste stad vergelijken met dat van de overige centra lijkt inderdaad van een dergelijk verband sprake te zijn. Met 219.000 inwoners omstreeks 1670 was Amsterdam veruit de grootste stad in de Republiek en uitgerekend Amsterdam trok maar zeer geringe percentages migranten uit de onmiddellijke omgeving. Niet meer dan 10 procent van de migranten was geboren in de zone tot 25 kilometer rond de stad. Bij de andere steden lag dat cijfer hoger en meestal zelfs aanzienlijk hoger. De percentages variëren van 15 procent voor Breda tot 73 procent voor Franeker.²² Over het algemeen is de *pull* van de kleinste steden inderdaad beperkt tot de nabije omgeving van de stad. Er zijn echter ook belangrijke uitzonderingen. Zo past Gouda, met 15.000 inwoners in 1670 opgenomen onder de grote steden, wat rekruteringspatroon betreft beter onder de categorie van kleine steden en betrekkelijk onbeduidende plaatsen als Veere en Harderwijk (elk ongeveer 3.000 inwoners in 1670) passen beter in de categorie van middelgrote steden en het geval Veere, mogelijk zelfs in de categorie grote steden. Deze afwijkingen van het te verwachten patroon maken duidelijk dat bevolkingsomvang weliswaar een rol speelt, maar dat andere zaken ook van belang zijn.

Welke zijn die andere zaken? De hoogste percentages nieuwe burgers uit de directe omgeving (afstand van minder dan 25 kilometer) worden aangetroffen in Franeker, Sneek, Oudewater en Gouda. Dat zijn mijns inziens niet toevallig steden die vooral functioneerden als marktplaats en verzorgingscentrum voor het omliggende platteland.²³ Alleen voor Gouda is ook bekend dat de exportnijverheid een rol speelde in de stedelijke economie. De betekenis daarvan moet voor deze periode evenwel niet worden overschat. De in de zestiende

---

22. Overigens is het aantal migranten uit het directe ommeland van Amsterdam in absolute termen waarschijnlijk niet kleiner geweest dan in de andere centra.

eeuw bloeiende bierbrouwerij en lakennijverheid waren vrijwel volledig te gronde gegaan en de kleiverwerkende industrie (onder meer Goudse pijpen) was pas recentelijk in de stad geïntroduceerd en had nog lang niet de omvang die ze na het midden van de zeventiende eeuw zou bereiken.²⁴ Als markt- en verzorgingscentrum was Gouda daarentegen zeer belangrijk. De Goudse waag ontving omstreeks het midden van de zeventiende eeuw meer kaas dan elke andere waag in Holland ten zuiden van het IJ. In de jaren 1641-1650 ging het jaarlijks om bijna vijf miljoen pond en vanwege de grote aanvoer werd in 1664 zelfs besloten tot de bouw van een nieuw en groter waaggebouw.²⁵

De opvallende samenhang tussen een rekruteringsgebied van beperkte omvang en de regionaal-verzorgende functie van plaatsen als Franeker, Sneek, Oudewater en Gouda is een aanwijzing dat naast bevolkingsomvang ook de functie van een stad invloed uitoefent op de omvang van attractiegebieden. In de context van migratie in de vroegmoderne tijd zullen we bij die functie vooral moeten denken aan de economische functie. Het overgrote deel van de migranten werd immers aangetrokken door de perspectieven op werk en inkomen. Op grond daarvan valt te verwachten dat in de verzorgingscentra een groot aantal nieuwe burgers afkomstig is uit de omliggende dorpen. In tabel 2 is een onderscheid gemaakt tussen stedelijke herkomstplaatsen en het platteland. Duidelijk blijkt uit de tabel dat van de immigranten uit de zone tot 25 kilometer buiten de stad inderdaad het merendeel uit de dorpen afkomstig was. Dit ondanks het feit dat er binnen deze straal in het sterk geürbaniseerde Holland en zelfs ook in Friesland, een groot aantal stedelingen woonde.

TABEL 2 *Herkomst van burgers binnen de zone 0 tot 25 kilometer (in procenten), 1641-1650*

	<i>Platteland</i>	<i>Steden*</i>	<i>Totaal</i>	<i>N=</i>
Oudewater	81	19	100	100
Sneek	80	20	100	260
Franeker	76	24	100	134
Gouda	68	32	100	114

Bron: Burgerboeken.

* Tot de steden zijn gerekend alle plaatsen die voorkomen in Piet Lourens en Jan Lucassen, *Inwonertallen van Nederlandse steden ca. 1300-1800* (Amsterdam 1997).

23. Oudewater bezat een kaasmarkt en in 1595 werd ten behoeve daarvan in de stad een nieuw waaggebouw opgericht. Sneek werd in de zeventiende eeuw de belangrijkste botermarkt in Friesland. Zie Jan de Vries, *The Dutch rural economy in the Golden Age, 1500-1700* (New Haven en Londen 1974) 160-162.

24. R.G. de Neve, 'De nijverheid domineert', in: P.H.A.M. Abels e.a. (eds.), *Duizend jaar Gouda. Een stadsgeschiedenis* (Hilversum 2002) 343-365.

25. Vries, *The Dutch rural economy*, 159-160.

Steden als Harderwijk en vooral Veere trokken in verhouding tot hun bevolkingsomvang opvallend weinig migranten uit de onmiddellijke omgeving en derhalve relatief veel uit verder verwijderde streken. Het ligt ook hier voor de hand een relatie te veronderstellen met de functie van deze steden. In zowel Harderwijk als Veere was een inningskantoor gevestigd van de convoeien & licenten. Deze heffing op import en export maakt duidelijk dat de internationale handel er een rol speelde in de lokale economie en dat men er (handels) contacten onderhield met gebieden buiten de Republiek. In Delft/Delfshaven, Nijmegen, Breda, Deventer, Arnhem en Goes waren eveneens inningskantoren gevestigd en werd de internationale handel belast. In marktsteden als Oudewater, Sneek en Franeker ontbraken deze inningskantoren. In Gouda werden wel convooi- en licentgelden geïnd, maar de opbrengst was er laag.²⁶ Ook dat is in overeenstemming met de suggestie dat de economische functie van steden invloed uitoefende op de uitgestrektheid van het gebied waar burgers werden gerekruteerd: Gouda was primair een marktstad voor het omliggende platteland, maar de internationale handelscontacten brachten ook potentiële migranten in verder gelegen streken op de hoogte van de mogelijkheden in de stad een bestaan op te bouwen. In dat licht bezien is het niet vreemd dat het rekruteringsgebied van Goudse burgers uitgestrekter was dan dat van de burgers in Oudewater, Sneek en Franeker, maar veel minder uitgestrekt dan de rekruteringsgebieden van steden waar de internationale handel van meer betekenis was.²⁷

In het voorgaande is er op gewezen dat in grote plaatsen meer informatie over een groter aantal steden en gebieden voorhanden is dan in kleine plaatsen. Op grond daarvan valt te verwachten dat het aandeel van migranten uit grote plaatsen stijgt met het toenemen van de afstand. Tabel 3 maakt het mogelijk die veronderstelling te toetsen. Van 3276 migranten heb ik de beschikking over een precieze aanduiding van hun herkomstplaats. Die plaatsen zijn verdeeld in de centra met 5000 inwoners of meer en de centra met minder dan 5000 inwoners in 1600.²⁸ Uit de tabel blijkt zonneklaar dat empirie en theorie

---

26. Ik baseer me hierbij op het overzicht van alle inningskantoren en opbrengsten in de Republiek in 1627 zoals gepubliceerd in H.E. Becht, *Statistische gegevens betreffende den handelsomzet van de Republiek der Vereenigde Nederlanden gedurende de 17e eeuw (1579-1715)* (Den Haag 1908) tabel 11.

27. Het hoeft uiteraard geen betoog dat steden multifunctionele centra zijn die derhalve in meerdere netwerken participeren. Hier leg ik de nadruk op de meest opvallende functie van de onderzochte steden.

28. Voor het jaar 1600 kan gebruik worden gemaakt van de gegevens in P. Bairoch, J. Batou en P. Chèvre, *La population des villes Européennes. Banque de données et analyse sommaire des résultats, 800-1850* (Genève 1988). De Vries geeft weliswaar ook informatie voor 1650, maar beperkt zich tot steden van minimaal 10.000 inwoners: Jan de Vries, *European Urbanization 1500-1800* (Cambridge Mass. 1984) bijlage 1.

bij elkaar aansluiten: het percentage burgers uit bevolkingsrijke herkomstplaatsen stijgt voortdurend bij het toenemen van de afstand naar de plaats van vestiging. Zo is uit de directe omgeving slechts 2 procent van de immigranten afkomstig uit plaatsen met minimaal 5000 inwoners, maar dit cijfer loopt snel op naar meer dan 50 procent voor migranten die een afstand van tenminste 250 kilometer overbruggen.

TABEL 3 *Herkomstplaatsen van nieuwe burgers in Nederlandse steden (in procenten), 1641-1650*

	Afstand van herkomstplaats naar bestemming in kilometers*							N=
	0-<10	10-<25	25-<50	50-<100	100-<250	250-<500	>=500	
Plaatsen >= 5000 inw.	2	26	30	32	36	50	54	940
Overige herkomstplaatsen*	98	74	70	68	64	50	46	2336
Totaal	100	100	100	100	100	100	100	
N=	490	683	488	609	701	210	95	3276

Bron: Burgerboeken van de dertien steden en voor de inwonertallen van steden in 1600 P. Bairoch, J. Batou en P. Chèvre, *La population des villes Européennes. Banque de données et analyse sommaire des résultats, 800-1850* (Genève 1988).

* Alle afstanden zijn gemeten in vogelvlucht. Globale aanduidingen van de herkomst zijn in deze tabel buiten beschouwing gelaten.

Niettemin is het aandeel van burgers uit kleine plaatsen in alle afstandscategorieën groot en dat is niet iets wat voor de hand ligt. Wanneer – zoals hiervoor is betoogd – informatie een belangrijke rol speelt in de beslissing te migreren, is te verwachten dat veel meer migranten uit plaatsen afkomstig zijn waar informatie relatief ruim beschikbaar is. In de context van de vroegmoderne tijd hebben we het dan vooral over steden.²⁹ Die functioneerden immers als de belangrijkste knooppunten in het goederen- en berichtenverkeer.

Wat ons in tabel 3 parten speelt is de arbitraire en hoge grens van 5000 inwoners. Die grens veegt een groot aantal steden en plaatsen met een stedelijk karakter onder de categorie ‘Overige herkomstplaatsen’. Dit blijkt duidelijk uit de bevolkingscijfers van Lourens en Lucassen voor Nederlandse steden in 1670. Van de 158 plaatsen die zij als stad beschouwen, hadden er in 1670 slechts 33 (20.9 procent) een inwonertal van 5000 of meer.³⁰ Onder de 1865 steden die Scott en Scribner tellen in Duitsland (moderne grenzen) in de zestiende eeuw, bevonden zich maar 85 steden (4.6 procent) van tenminste 5000

29. Interstedelijke migratie tijdens de Republiek komt ook aan bod bij Rommes, *Oost, west, Utrecht best?*, 100-101.

30. Piet Lourens en Jan Lucassen, *Inwonertallen van Nederlandse steden ca.1300-1800* (Amsterdam 1997).

inwoners.³¹ Daarom is in tabel 4 niet langer gebruik gemaakt van een getalmatig criterium, maar is voor alle herkomstplaatsen in Nederland, België, Luxemburg en Duitsland op basis van andersoortige informatie vastgesteld of het een plaats met stedelijke kenmerken betrof.³²

TABEL 4 *Herkomstplaatsen van nieuwe burgers afkomstig uit Nederland, België, Luxemburg en Duitsland (in procenten), 1641-1650*

	Afstand van herkomstplaats naar bestemming in kilometers*							N=
	0-<10	10-<25	25-<50	50-<100	100-<250	250-<500	>=500	
Stedelijke herkomst*	10	44	64	65	66	72	52	1490
Overige herkomstplaatsen	90	56	36	35	34	28	48	1612
Totaal	100	100	100	100	100	100	100	
N=	490	683	488	609	654	157	21	3102

Bron: Burgerboeken van de dertien steden.

* Alle afstanden zijn gemeten in vogelvlucht. Globale aanduidingen van de herkomst zijn in deze tabel buiten beschouwing gelaten. Het stedelijke karakter van nederzettingen in Nederland, België en Luxemburg is vastgesteld op basis van vermeldingen in de stedenatlas van Van Deventer. Die zijn voor Nederland aangevuld met informatie uit J.C. Visser, 'Dichtheid van de bevolking in de laat-middeleeuwse stad', *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 3 (1985) 10-21 en Piet Lourens en Jan Lucassen, *Inwonertallen van Nederlandse steden ca. 1300-1800* (Amsterdam 1997). Voor België en Luxemburg is de stedenatlas van Van Deventer zeer onvolledig overgeleverd. Daar zijn de aanvullingen gedaan op basis van Lodovico Guicciardini, *Beschryvinghe van alle de Nederlanden; anderssins ghenoeemt Neder-Duytslandt* (Amsterdam 1612). Voor Duitsland is gebruik gemaakt van Erich Keyser (ed.), *Deutsches Städtebuch*, vijf delen in elf banden (Stuttgart enz. 1939-1974). Ik heb alle steden opgenomen die in de zeventiende eeuw stadsrecht bezaten of volgens Keyser en zijn informanten een stedelijk karakter hadden.

Het resultaat van deze exercitie geeft een realistischer beeld van de herkomst van nieuwe burgers in de bestudeerde steden omstreeks het midden van de zeventiende eeuw. Nog altijd neemt het percentage stedelingen toe met het groter worden van de afstand die de migranten overbruggen, maar tevens

31. Tom Scott en Bob Scribner, 'Urban Networks', in: Bob Scribner (ed.), *Germany. A New Social and Economic History*, deel 1 1450-1630 (Londen 1996) 113-143, tabel 5.1. De 628 steden waarvoor geen informatie beschikbaar was over de bevolkingsomvang vielen uiteraard alle in de categorie < 5000 inwoners. Onder de Duitse steden waarvan het inwonertal wel bekend is, telde ruim vijftien procent zelfs minder dan 500 inwoners. De door Scribner opgestelde lijst is niet gepubliceerd en helaas ook niet aangetroffen onder zijn nagelaten aantekeningen (vriendelijke mededeling van T. Scott). Zie over deze problematiek tevens Fernand Braudel, *Civilization and Capitalism, 15th-18th Century, 1 The Structures of Everyday Life* (New York enz. 1985) 481-484.

32. Voor methode en literatuur zie de noot bij de tabel. Omdat veruit de meeste migranten (3102 van de 3276) van wie informatie over de herkomstplaats bekend is uit genoemde landen afkomstig zijn, is het informatieverlies minimaal.

blijkt dat veel meer migranten een stedelijke achtergrond hadden dan op basis van tabel 3 zou kunnen worden verondersteld.³³ Plattelanders domineerden de migratiestromen van aankomende burgers uitsluitend op de korte afstanden. Bij trajecten vanaf 25 kilometer was migratie vooral een zaak van personen met een stedelijke achtergrond.

Relatieve ligging

Met het bestuderen van afstand, bevolkingsomvang en economische functie zijn we er uiteraard nog niet. Om zicht te krijgen op lokale variaties in de herkomstpatronen van migranten moet tevens de exacte geografische locatie van de rekruteringsgebieden in ogenschouw worden genomen.³⁴ In tabel 5 zijn daartoe voor de dertien steden en voor Leiden gegevens samengevat over de herkomstgebieden van nieuwe burgers. De toevoeging van door Posthumus verzamelde gegevens over de herkomst van Leidse burgers maakt het mogelijk ook het rekruteringsgebied van de Hollandse (textiel)nijverheidsstad bij uitstek in de beschouwing te betrekken. De steden die in het voorgaande zijn geïdentificeerd als typische verzorgingscentra – Franeker, Sneek, Oudewater en, in mindere mate, Gouda – rekruteerden burgers voornamelijk in Nederland, en wel vooral in de directe omgeving. In Franeker, Sneek en Oudewater was daarnaast uitsluitend de migratie uit Duitsland van enige betekenis. Gouda trok behalve uit Duitsland ook uit België en Frankrijk burgers aan.³⁵ De Duitsers kwamen vooral uit het westen van Duitsland, maar de Friese steden rekruteerden meer in het noordwesten en de Hollandse steden in het Rijngebied. Dat maakt duidelijk dat de relatieve ligging van de vestigingsplaatsen, de ligging ten opzichte van andere gebieden, een belangrijke rol speelt.³⁶

In dat licht bezien, is het niet vreemd dat de Oost-Nederlandse steden een aanzienlijk contingent burgers in het nabijgelegen Duitsland rekruteerden.

---

33. Het betrekkelijk lage cijfer voor migranten die meer dan 500 kilometer aflegden, is mogelijk een gevolg van het geringe aantal (21) waarnemingen.

34. Een heel globale indruk van de attractiegebieden in de vroegmoderne tijd bij Lucassen, 'Labour', 373, fig.12.1.

35. Het ligt voor de hand deze zuiderlingen in verband te brengen met de textielnijverheid en de reeds bestaande contacten tussen Gouda en de Zuid-Nederlandse textielcentra, waar eerdere generaties Goudse immigranten vandaan kwamen. Zie voor de textielnijverheid in Gouda Neve, 'De nijverheid domineert', 357-363.

36. Dat was ook een van de conclusies in Clé Lesger, Leo Lucassen en Marlou Schrover, 'Is there life outside the migrant network? German immigrants in 19th century Netherlands and the need for a more balanced migration typology', *Annales de Démographie Historique* (2002) 29-50.

TABEL 5 *Herkomst van nieuwe burgers in de dertien steden (1641-1650) en in Leiden (1655-1659) in procenten*

	NL.	D.	B/lux	FR.	G.B.	Sk/O'zee	Elders	Totaal	N=
NOORD*									
Franeker	90,3	7,5	1,1	0,0	0,5	0,5	0,0	100,0	186
Sneek	88,7	9,4	0,5	0,0	0,8	0,3	0,3	100,0	373
OOST									
Harderwijk	69,4	27,1	0,0	1,2	1,2	0,0	1,2	100,0	85
Deventer	63,8	33,8	1,0	0,5	1,0	0,0	0,0	100,0	414
Arnhem	55,2	35,4	4,2	1,0	3,1	1,0	0,0	100,0	96
Nijmegen	46,8	38,9	10,1	0,3	3,2	0,3	0,3	100,0	316
ZUID									
Breda	57,0	11,4	24,5	4,0	2,7	0,3	0,0	100,0	298
WEST									
Amsterdam	51,5	33,5	3,6	3,9	2,7	4,6	0,2	100,0	943
Leiden	41,2	21,6	15,2	18,2	2,9	samen 0,9		100,0	762
Oudewater	86,5	6,5	0,6	3,9	2,6	0,0	0,0	100,0	155
Gouda	77,1	7,5	10,3	2,3	1,4	0,9	0,5	100,0	214
Delft	63,8	9,6	11,7	5,9	8,0	0,5	0,5	100,0	188
Veere	49,1	2,7	24,5	8,2	15,5	0,0	0,0	100,0	220
Goes	62,1	2,9	28,7	5,2	1,1	0,0	0,0	100,0	174

Bron: Burgerboeken van de dertien steden en voor Leiden N.W. Posthumus, *De geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie. II. De nieuwe tijd (zestiende tot achttiende eeuw) De lakenindustrie en verwante industrieën* (Den Haag 1939).

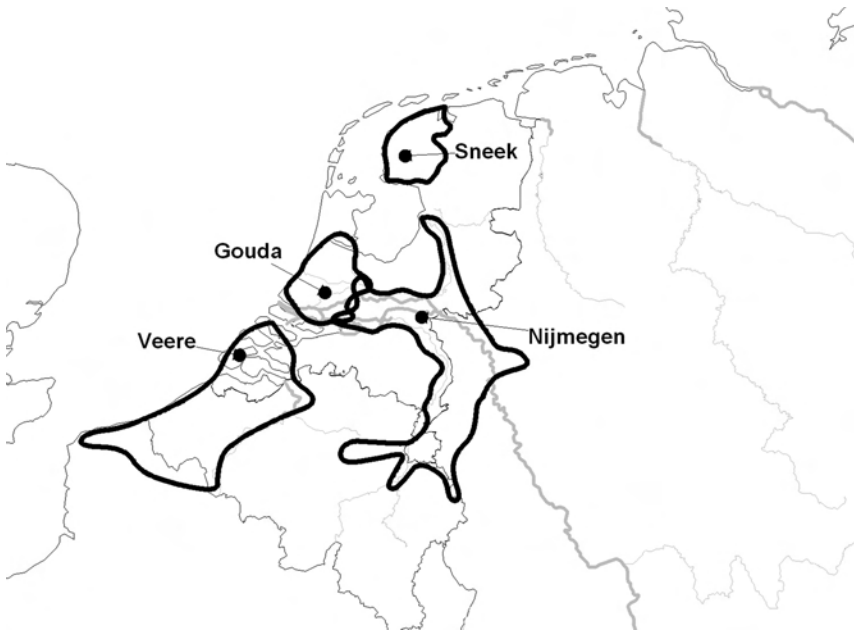
* Volgorde van de steden: binnen elk landsdeel van noord naar zuid. In deze tabel zijn de huidige landsgrenzen aangehouden.

Vanwege de geringe afstanden waren de contacten met die streken intensief en ook in cultureel opzicht waren Oost-Nederlandse steden eeuwenlang meer op Duitsland georiënteerd dan op Holland en Utrecht. Zo merkt Berkenvelder op dat het culturele leven in Zwolle gedomineerd werd door personen afkomstig uit Rijnland-Westfalen. Men sprak en schreef in Overijssel ook in het zogenaamde Hanzeatische Middel-Neder-Duits. Dat hoeft niet te verbazen want ook de schoolmeesters en rectoren in Fraterhuizen en van de Latijnse school kwamen uit de aangrenzende Duitse gebieden. Pas in de loop van de zeventiende eeuw veranderde dit. Toen kwamen de Oost-Nederlandse steden in toenemende mate onder Hollandse invloed, waren schoolmeesters ook uit Holland afkomstig en werd in de Zwolse burgerboeken de snijder voortaan kleermaker genoemd en de maler een schilder.³⁷

Deze onder invloed van de nieuwe economische en politieke verhoudingen tot stand gekomen heroriëntatie neemt niet weg dat rond het midden van de zeventiende eeuw de banden met de Duitse gebieden nog altijd hecht waren.

In Harderwijk, Deventer, Arnhem en Nijmegen kwam respectievelijk 20, 25, 27 en 34 procent van de migranten uit Noordrijn-Westfalen en slechts 7, 5, 7 en 6 procent uit West-Nederland (Holland + Utrecht). Nijmegen trok een opvallende tien procent van de nieuwe burgers uit België. In figuur 2 valt af te lezen dat de ligging aan de grote rivieren daar in belangrijke mate debet aan was.³⁸ Nijmegen trok migranten uit het stroomgebied van Rijn, Maas, Waal en IJssel. Dat waren uiteraard ook de gebieden waarmee de stad intensieve contacten onderhield. Het gemak waarmee mensen, goederen en informatie zich over het water verplaatsten, zien we terug in de langgerekte vorm van het rekruteringsgebied en de uitstulpingen die de loop van de grote rivieren volgen.

FIGUUR 2 Centrale rekruteringsgebieden van nieuwe burgers in Sneek, Gouda, Nijmegen en Veere, 1641-1650*

* Als hulp bij de oriëntering zijn de huidige landsgrenzen ingetekend.

37. F.C. Berkenvelder, 'Hoe Zwols was kunst en cultuur en onderwijs en wetenschap in Zwolle tot 1648?', *Overijsselse Historische Bijdragen* 113 (1998) 41-47, 44-46. Zie voor het afwijkende karakter van het Nedersaksische dialect dat vandaag de dag nog altijd in het oosten van het land wordt gesproken de door W. Heeringa gemaakte dialectkaarten als afgedrukt in *NRC-Handelsblad*, 29 mei 2004, katern Wetenschap & Onderwijs. Dit dialect is meer verwant aan de aangrenzende Duitse dialecten dan aan het West-Nederlandse dialect.

38. De ingetekende rekruteringsgebieden geven een goede indruk van de regio waar de meeste migranten vandaan kwamen. Herkomstplaatsen die buiten deze aaneengesloten gebieden vielen, zijn niet weergegeven.

Veere en Goes trokken een aanzienlijk aantal nieuwkomers uit Zeeland zelf, maar waren daarnaast sterk georiënteerd op Vlaanderen en – in mindere mate – op Frankrijk. Het ingetekende rekruteringsgebied van Veere (figuur 2) toont duidelijk aan dat de nieuwe burgers niet uit heel België en Frankrijk afkomstig waren, maar uit een brede zone die zich vanuit Zeeland in zuidwestelijke richting uitstreckte tot Noord-Frankrijk. Over zee en via het stroomgebied van Schelde en Leie was Zeeland vanuit deze streken goed bereikbaar. Evenmin als de Oost-Nederlandse steden waren de steden in Zeeland op Holland georiënteerd. Vanouds bestonden er hechte contacten, en derhalve een intensieve uitwisseling van informatie, met Vlaanderen en Brabant.³⁹ De scheiding tussen de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden heeft deze traditionele verbondenheid blijkbaar niet ongedaan gemaakt.

Niet aangegeven op de kaart, maar wel af te lezen in tabel 5 is het opvallend grote aandeel migranten van de Britse eilanden (15,5 procent) onder de nieuwe burgers in Veere. Hier was de relatie tussen handelscontacten, informatiestromen en migratie zeer direct. De contacten tussen Veere en Groot-Brittannië waren al ver voor het midden van de zeventiende eeuw tot stand gekomen en met uitzondering van enkele onrustige jaren in de strijd tussen de opstandige gewesten en het Spaanse gezag in de Nederlanden, was vanaf 1541 de Schotse stapel in Veere gevestigd.⁴⁰ Die langdurige contacten zien we terug in de burgerboeken. Van de 34 nieuwkomers uit Groot-Brittannië kwamen er 21 met zekerheid uit Schotland, 7 met zekerheid uit Engeland en 1 uit Ierland. Buiten Holland en Zeeland waren Britten relatief goed vertegenwoordigd onder de nieuwe burgers in steden als Arnhem, Nijmegen en Breda. Een relatie met handelscontacten ligt daar veel minder voor de hand. Gezien het feit dat er in deze steden garnizoenen waren gevestigd, zullen we eerder moeten denken aan soldaten. Voor Nijmegen is de informatie over de beroepen van nieuwe burgers relatief goed en daar treffen we inderdaad een blikwerker/militair, een barbier/militair en een bombasijnwerker/militair in de burgerboeken aan.

Ook in de attractiegebieden van Delft, Leiden en Amsterdam valt duidelijk te zien hoe de combinatie van locatie en bestaande contacten vorm gaf aan de

---

39. De hechte relaties tussen Zeeland en Antwerpen werden in 1584 onder woorden gebracht door Daniël van der Meulen, koopman en vertegenwoordiger van de Staten van Brabant in de moeilijke jaren van de Opstand. Zie Gisela Jongbloet-Van Houtte, 'De belegering en de val van Antwerpen belicht vanuit een koopmansarchief. Daniël van der Meulen, gedeputeerde van de Staten van Brabant ter Staten-Generaal (1584-1585)', *Bijdragen en Mededeelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 91 (1976) 23-43, 33 en zie tevens mijn *Handel in Amsterdam ten tijde van de Opstand. Kooplieden, commerciële expansie en verandering in de ruimtelijke economie van de Nederlanden, ca.1550-ca.1630* (Amsterdam en Hilversum 2001) hoofdstuk 1 voor een uitvoerige behandeling van de commerciële verknoping van Zeeland met Brabant en Vlaanderen.

40. J.P. Sigmond, *Nederlandse zeehavens tussen 1500 en 1800* (Amsterdam 1989) 67.

migratiestromen. Elk van de drie steden trok uit de directe omgeving aanzienlijke aantallen nieuwe burgers; Delft en Leiden vooral uit Zuid-Holland en Amsterdam vooral uit Noord-Holland. Maar opvallender zijn de verschillen. Voor Delft waren er geen rekruteringsgebieden die domineerden, maar de langeafstandsmigratie naar Leiden vond in belangrijke mate plaats vanuit België en Frankrijk (33,4 procent) en onder de nieuwkomers in Amsterdam waren Duitsers (33,5 procent) prominent aanwezig. Duidelijk is ook dat Amsterdam en Leiden veel meer migranten van buiten Nederland aantrokken dan Delft, Gouda en Oudewater.

In het geval van Leiden is uit het onderzoek van Posthumus duidelijk dat de textielindustrie de sleutel is tot het verklaren van het rekruteringspatroon van nieuwe burgers. In de jaren 1620-1699 kwam nog altijd een aanzienlijk deel van de nieuwkomers in Leiden uit de traditionele textielproductiegebieden in Vlaanderen. Lucassen en De Vries spreken over een Vlaams kerngebied met belangrijke centra als Hondshoote, Ronse, Ieper en Poperinge.⁴¹ Daarnaast kwamen veel immigranten uit het prinsbisdom Luik en uit Limburg. Ook dit betrof gebieden met een belangrijke textielindustrie en hetzelfde geldt voor de regio's rond Aken en Munster, waar eveneens nieuwe burgers vandaan kwamen. Al met al zal duidelijk zijn dat informatie over de mogelijkheden in Leiden een bestaan op te bouwen bekend was in streken waar de textielindustrie evenals in Leiden een belangrijke rol speelde. Dat hoeft ook niet te verbazen. Veel van de Leidse textielproducenten waren zelf migranten of stamden uit migrantenfamilies en zij onderhielden banden met hun regio van herkomst. Soms vormden deze contacten de basis voor een taakverdeling in het productieproces. Zo lieten Leidse ondernemers, waaronder migranten uit het prinsbisdom Luik, in deze regio lakens weven die vervolgens in Leiden zelf werden afgewerkt. Ook rekruteerden Leidse lakendrapeniers afkomstig uit het Luikse en de omgeving van Aken en Jülich (Gulik) kinderen in hun herkomstgebied om als goedkope arbeidskrachten dienst te doen in de Leidse industrie. In de jaren veertig van de zeventiende eeuw ging het in totaal om duizenden jongens en meisjes die op deze wijze in Leiden terecht kwamen. Tussen Leiden en Luik werd in verband met deze rekrutering zelfs een door een bode verzorgde kinderdienst ingesteld.⁴²

De dominante positie van de textielindustrie in de Leidse economie en de voorafgaande migratiegolven gaven dus aanleiding tot het ontstaan van een informatiesysteem waarin vooral andere textielproducerende regio's waren opgenomen. Het is dan ook niet vreemd dat Lucassen en De Vries constateren dat veel migranten die niet in de Leidse textielsector actief waren uit dezelfde

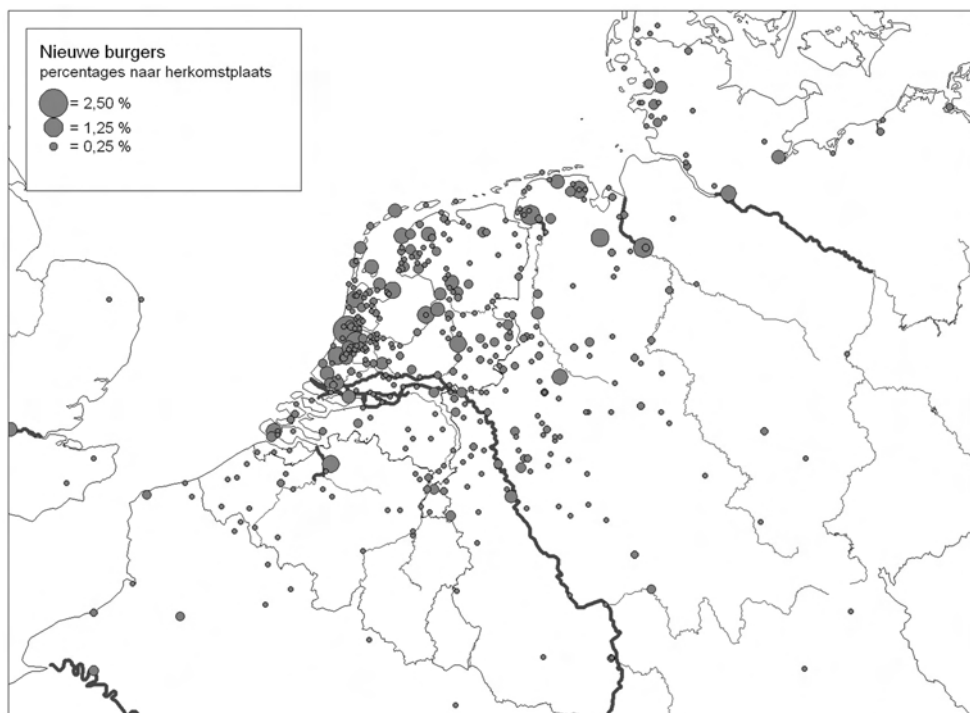
---

41. Posthumus, *De geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie*. II, 910-924 en Lucassen en De Vries, 'Leiden als middelpunt', kaart 2.

42. Posthumus, *De geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie*. II, 564, 960-963 en 599-601.

regio's kwamen als de Leidse textielarbeiders en lakendrapeniers. Van de informatie die in die regio's beschikbaar was over Leiden waren zij immers ook op de hoogte. Een deel van de migranten uit deze gebieden kon bovendien profiteren van de hulp van reeds eerder gemigreerde familieleden, kennissen en streekgenoten bij hun overkomst naar Leiden en bij het vinden van werk en onderdak in de nieuwe woonplaats.

FIGUUR 3 *Het centrale rekruteringsgebied van nieuwe burgers in Amsterdam, 1641-1650*

De Amsterdamse economie had een heel ander karakter dan de Leidse. Hier domineerde niet de nijverheid, maar de dienstensector het economische leven. Handel en scheepvaart waren er al eeuwen van grote betekenis en vertoonden vanouds een duidelijke oriëntatie op Oost-Nederland en het aangrenzende Duitsland, op de kuststrook die zich uitstrekte van Holland tot de Deense Sont, op het Oostzeegebied en op Noorwegen.⁴³ Uit figuur 3 blijkt dat

43. Zie voor de oriëntatie van de Amsterdamse handel C. Lesger, *Handel in Amsterdam*, hoofdstukken 1 en 2; N.W. Posthumus, *De uitvoer van Amsterdam, 1543-1545* (Leiden 1971) en F. Ketner, *Handel en scheepvaart van Amsterdam in de vijftiende eeuw* (Leiden 1946).

dit ook de rekruteringsgebieden zijn van nieuwe burgers.⁴⁴ Het aandeel van Duitsers onder de nieuwe burgers in Amsterdam vertoont dus weliswaar overeenkomst met de percentages die in de Oost-Nederlandse steden werden gemeten, maar anders dan die steden trok Amsterdam niet alleen migranten uit Noordrijn-Westfalen maar tevens uit het Noord-Duitse kustgebied, waarmee de handelscontacten zeer intensief waren. Amsterdam is onder de dertien steden ook de enige stad waar zich een meer dan marginaal aantal burgers uit het Oostzeegebied en uit Scandinavië liet registreren: 4,6 procent in de jaren 1641-1650 (zie tabel 5).⁴⁵

Besluit

De afgelopen decennia heeft een reeks van deelstudies en overzichtswerken de contouren van de vroegmoderne immigratiegeschiedenis van Nederland in beeld gebracht, maar er is nog betrekkelijk weinig zicht op de lokale variatie die binnen die contouren besloten ligt. In deze bijdrage is getracht recht te doen aan die lokale variatie. Ik heb me daarbij beperkt tot slechts één aspect van migratie: de omvang en locatie van rekruteringsgebieden. Om een stevige basis te leggen, is gestreefd naar spreiding van de dertien onderzochte steden over alle delen van Nederland en tevens naar vergelijkbaarheid van aanpak, onderzoeksperiode en bronnenmateriaal. Dat bronnenmateriaal heeft zijn beperkingen, maar biedt wel de mogelijkheid tot een eerste verkenning van de lokale variaties in herkomstpatronen van migranten. Daarbij is aandacht besteed aan vier zaken die van grote invloed zijn op de mate van interactie tussen herkomstplaats en bestemming: afstand, bevolkingsomvang, (economische) functie en relatieve ligging.

Met het toenemen van de afstand, zo is betoogd, zal de dichtheid en kwaliteit van informatiestromen afnemen en bovendien stijgen de kosten van migratie. Meer nabijgelegen plaatsen oefenen in deze situatie grote aantrekkingskracht uit en gaan functioneren als *intervening opportunities*. Het gevolg is dat het aantal migranten daalt met het toenemen van de afstand tussen herkomstplaats en bestemming. De analyse van de migratietrajecten van nieuwe burgers in Nederlandse steden heeft dat bevestigd. De meeste migranten leggen inderdaad kleine afstanden af naar hun nieuwe woonplaats. Die constatering krijgt nog meer scherpte wanneer we ons realiseren dat de oppervlakte

---

44. De omvang van de cirkels op de kaart geeft aan welk percentage van alle nieuwe burgers in Amsterdam in de jaren 1641-1650 uit die specifieke plaats afkomstig was.

45. De immigratie van Scandinaviërs komt uitvoerig aan bod in Kuijpers, *Migrantenstad*. Daar blijkt ook dat hun aandeel in de totale migratiestroom naar Amsterdam veel groter was dan op grond van de burgerregistratie zou kunnen worden verondersteld.

van de zones rond een stad exponentieel toeneemt met het groter worden van de afstand en de aantallen potentiële migranten in verder verwijderde zones dus een veelvoud bedragen van die in het gebied in de onmiddellijke omgeving van een vestigingsplaats.

Tevens werd duidelijk dat de bevolkingsomvang van zowel de plaats van herkomst als de plaats van bestemming invloed uitoefenen. Louter door de omvang en diversiteit van de arbeidsmarkt, woningmarkt en huwelijksmarkt bieden grote vestigingsplaatsen immers betere mogelijkheden tot het vinden van werk, huisvesting en een partner dan een doorsnee kleine stad. Bij de herkomstplaatsen stelt de bevolkingsomvang een bovengrens aan het aantal migranten dat naar elders kan vertrekken en voor zowel plaatsen van herkomst als van bestemming geldt dat in grote centra meer contacten met meer gebieden worden onderhouden dan in kleine centra. Het feit dat onder de nieuwe burgers in Nederlandse steden het aandeel van migranten met een stedelijke achtergrond toenam met het groter worden van de afstand, bevestigt het belang van de hogere informatiedichtheid in grote centra. De empirische gegevens maken evenwel ook duidelijk dat bevolkingsomvang niet het enige is dat telt. Kleine steden als Veere en Harderwijk trokken over grote afstanden migranten aan en een relatief grote stad als Gouda vertoont een veel kleiner rekruteringsgebied dan op grond van de bevolkingsomvang verwacht kan worden. De verklaring van dit verschijnsel is voornamelijk gezocht in de functie van steden, dorpen en landstreken in regionale en supraregionale systemen van productie en distributie.

Wanneer we ons concentreren op de dominante functie bij de hier bestuurde vestigingsplaatsen zijn drie duidelijke typen te onderscheiden: het regionale markt- en verzorgingscentrum, het centrum van handel en transport en de nijverheidsstad. Een stad als Den Haag, waar de politieke functie zwaar woog, ontbrak in dit onderzoek maar zal met andere hof- en hoofdsteden ongetwijfeld een eigen – vierde – type hebben gevormd.⁴⁶ Het gewicht van de verschillende functies kan inderdaad sterk variëren en in plaatsen als Oude-water, Sneek en Franeker was de regionale markt- en verzorgingsfunctie dominant. In die plaatsen kwam ook een zeer aanzienlijk deel van de nieuwe burgers uit de directe omgeving (migratieafstand kleiner dan 25 kilometer).

Heel anders was de situatie in steden waar het economische leven in het teken stond van handel en scheepvaart. Daar blijkt een grote overeenkomst te hebben bestaan tussen de geografische reikwijdte van de handelsrelaties en het gebied waar nieuw burgers werden gerekruteerd. Informatie leidde daar blijkbaar tot een positieve evaluatie van de kosten en baten van migratie. Op

---

46. Zie voor dit type steden de studie van De Schaepdrijver naar Brussel: Sophie de Schaepdrijver, *Elites for the capital? Foreign migration to mid-nineteenth-century Brussels* (Amsterdam 1990).

deze wijze trok een kleine stad als Veere migranten aan uit ver verwijderde streken. Ook in Amsterdam, de grootste stad in de Republiek en tevens het belangrijkste handelscentrum, was er sprake van een grote mate van overlap tussen de vertrouwde handelskanalen en de migrantenstromen naar de stad. Aangezien handelscentra doorgaans goed ontsloten zijn door de infrastructuur van land- en waterwegen, treffen we in deze plaatsen relatief veel migranten aan uit ver verwijderde streken. Dat geldt in het bijzonder voor havensteden als Amsterdam, Veere en Harderwijk, die door hun ligging aan open water een zeer uitgestrekt handels- en informatienetwerk in stand hielden en voor migranten bovendien goed en goedkoop bereikbaar waren.

Voor het derde type vestigingsplaats, de industriestad, kan Leiden model staan. Evenals alle andere steden had ook Leiden en regionaal-verzorgende functie voor het omliggende gebied, maar de stedelijke economie en ook de migratiestromen stonden in het teken van de textielnijverheid. Migrantten werden er gerekruteerd in gespecialiseerde textielproductiegebieden waar vaardigheden beschikbaar waren die nauw aansloten bij de vraag op de Leidse arbeidsmarkt.

Tot slot is gedemonstreerd dat de ligging van een plaats ten opzichte van andere gebieden (relatieve ligging) grote invloed had op de mate van interactie met die gebieden en de geografische locatie van attractiegebieden. Dat verklaart mede waardoor een Oost-Nederlandse stad als Nijmegen een heel ander rekruteringspatroon vertoonde dan de steden in Zeeland, Holland en Friesland. De nadruk op de vier in deze studie besproken factoren, sluit uiteraard niet uit dat ook andere zaken van invloed waren op de omvang en locatie van gebieden waar migranten gerekruteerd werden, maar ze attenderen ons op de grote mate van variatie in herkomstpatronen en ze lijken bovendien een aanzienlijk deel van die variatie te verklaren. Daarmee is een kleine maar mijns inziens noodzakelijke stap gezet in de richting van een meer comparatieve aanpak van onderzoek naar immigratie in Nederlandse steden in de vroegmoderne tijd.

Over de auteur

Clé Lesger (Amsterdam 1956) studeerde Economische en sociale geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam en promoveerde daar in 1990 op het proefschrift *Hoorn als stedelijk knooppunt. Stedensystemen tijdens de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd*. Hij houdt zich vooral bezig met de geschiedenis van de vroegmoderne tijd en publiceerde over handel en kooplieden, de sociaal-ruimtelijke structuur van vroegmoderne steden en de economische geschiedenis van Amsterdam. Hij is verbonden aan de Afdeling geschiedenis van de Universiteit van Amsterdam.

E-mail: c.lesger@uva.nl